بەشی سێهەم

دەوڵەتە گەورە دێرینەکانی کورد

دەسەلاتیماننا "Manna"

لە ساڵەکانی سەرەتای چەرخی نۆهەمی پێش زایین لە دەشتی باشووری دەریاچەی "ورمێ" لە دەڤەرێك کە ئەوڕۆ "سابلاغ یا مەهاباد"ی تێدا هەڵکەوتووە رێککەوتنێك لە نێوان هەموو تیرە جۆراوجۆرەکانی ئەو دەڤەرە کە لە بنیاد ڕا هەر مادەکانی سەرەتایی وەك گوتی، لیلۆیی‌و ... بوون پێك هات[1] کە بنەماڵەی دەسەلاتی مادی دوارۆژەو پاش ماوەیەکی کورت لەم پێك هاتە دەسەلاتی "ماننا"شی لێ کەوتەوە.

ئەو ناوچەیە کە لەو سەردەمەدا بچووکترین رێکخراوی دابەشکردنی "لیلۆیی‌و گوتی‌یەکان بوو جیا لەو تیرانە بوو کە لە ناوچەکانی باشوورو باشووری رۆژئاوای ئەو مەڵبەندە بە نێوی "یەکیەتیی تیرەکانی ماد" پێك هاتبوو. بە داخەوە لەمەڕ ئەوانەش کە یەکیەتیی نوێی (ماننا)یە وەك تیرەکانی دیکە زانیاریمان زۆر کەمە. ئەویش بە تایبەتی کەتیبەو سەرچاوەکانی ئاشووری‌و ئۆراتۆراییین" کە هێندێك زانیاری ناڕوونمان لەم بوارەوە دەدەنە دەست. لەبەر ئەوەش وشەی "ناڕوون"م هێناوە کە ئەوەش "ئاشووری‌و ئوراتوراریەکان" وێرای باسی شەڕ لەگەڵ

[1] زۆرینەی لێکۆڵەرەوان بڕوایان وایە مادی‌یەکانی کە لە رۆژئاوای خەتی قەزوێن ـ هەمەدان ژیاون، لە زۆر کۆنەوەو بەر لەهەزارەی یەکەمی پێش میلاد کە ئاریایە ئێرانی‌یەکانو بەشێك لە مادی‌یەکانیش کە یەکەم حکوومەتی مادیان رێك خستوە، لەو خەتە دا ژیاون‌و لەو تایفانە بوون کە بە ناوی گوتی‌و لولویی دەیان ناسن.

www.pertwk.com

قەومەکانی دیکەو شکاندنی ئەوان نووسیویانە زۆریان بە زیادەوە هێناوەو بە کوردی پێیانەوە ناوە، سەرەڕای ئەوەش تا ڕادیەکی زۆر بۆ نیشاندانی مێژوو، شێوەی حکوومەتیو چلۆنایەتی باری فەرهەنگو شارستانیەتو ئابووریی ئەوان بەکەڵکن.[1]

نێوی ئەو تیرانەی کە یەکیەتیی "ماننا"یان پێك هێنابوو بۆ ئێمە ڕوون نیە بەڵام هێندێك لە نووسراوەکان بۆ نموونە نووسراوەکانی "هێرودۆت" ئاماژە بە تیرەکانی ماد دەکەن[2]و دەڵێن ئەو تیرانەش بریتی بوون لە: "بووسیان Bousian"، "پارتاکینواکان Partakienia"، "ئیسترۆخانیان Trokhantes"، "ئەریزانتیان Arizantai"، "بوودان Boudiai"، "موغەکان Mogoi".[3] جا ڕوونیش نیە کام لەوانە لە یەکیەتییەکە دابوون یا نەبوون. بە بڕوای نووسەری ئەم کتێبە تایفەی "پارتاکێنوا" لەو شتە دوور بوون، چونکو عەقڵ نایبڕێ بە دووری ئەوان لە شوێنی ڕێکخراوی "ماننا" مەجالی ئەوەیان بووبێ بەم یەکیەتییە پەیوەست بووبن. ئاخر ئەوان لە دەوری ئیسفەهان دەژیان. هەرچەند بە لەبەرچاوگرتنی نووسراوە زۆر جیاوازەکان لەم بابەتەوە کە سنووری جۆراوجۆر بۆ پانو بەرینی خاکی "ماننا" دەنووسن دەکرێ لەگەڵ ئەم بەر ئەوبەر کردنی تیرەکانو تێکەڵ بوونی ئەوان لەگەڵ ئەو یەکیەتییە دەگونجێ ژینگەی پارتاکینواکانیش بەم ڕێکخراوەیە لکابێ.

گەلۆ، سنووری "ماننا" کە ئاشووری‌یەکان بە "مونا و مانناس و ماننا Muna, mannas, Manna"ناویان بردوونو بابێلییەکان "مینی Minni"و ئورارتورییەکان بە "مێنا Mena"[4] یان ناسیونو کتێبی پیرۆزی "ئارمیای نەبی" بە مینی "Meni"یان ناساندون، بە شێوەی ژێرەوە واتە لە لای باکووری ڕۆژهەڵات شاری تەورێزو دەریاچەی ورمێ، لە باشوور بە سنووری شاری کرماشانی ئێستا، لە باکووری ڕۆژئاوا دراوسێی ئورارتورا بووە[5]و لە ڕۆژهەڵات تا نیزیك باشووری ڕۆژئاوای دەریای خەزەر بووە. ئەوان بە تایبەتی لە

---

[1] لە W.Bhenning.Gabae Asia Majos N.S.II.PT.I 1921 بڕوانن.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] بۆ زانیاری زیاتر لە نووسراوی جی. مارکوارت Marquart لەسەر دابەش کردنی تیرەکانی ماد بڕوانن.

[4] لە لاپەڕی 28ی کتێبی Eransahr Nach Der Geographieو کتێبی پیرۆز لاپەڕی 1183 بڕوانن.

[5] مێژووی گشتی ئێران لە زەمانی پێش مێژوو و دەستپێکی مێژوو ـ نووسینی سەعید نەفیسی ل 206.

دەڤەری‌نێوان مەراغەو بۆکان‌و سەقز جێگیر بوون.[1] بەڵام ا.م دیاکونوف، دەنووسێ دەسەڵاتیماننا بە چەند پارێزگا یا بە قەوڵی ئاشووری‌یەکان بە چەند "ناژە Nage"ی ژێرەوە دابەش کرابوو:

... "سووریکاش Surikash" یا سەقزی ئەمڕۆ، لامسی یا بەشی سەرووی رووباری جەغەتوو = زێرینە چۆم، "ئوئیشدیش Uishidish" یا لای ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی ورمێ، ئارسیانشی Arsianshi"و "ئارشتەیانا"و هتد کە وێدەچێ هەرکامیان عایدی یەکێك لە تیرەکان بووبێ[2] و هەموو لە زمانی یەکتر حاڵی بوون چونکو لەم یەکیەتییەدا ئەوانەی یەك زمان نەبوونایە وەرنەدەگیران.[4,3] بەڵام بە باوەڕی نووسەری ئەم دێڕانە ناوەندی سەرەکی "ماننا" مەڵبەندی موکریانی ئەوڕۆی کوردستان بووە کە ئێستا لە نێوانی دوو پارێزگای ئازەربایجانی ڕۆژئاواو کوردستان (سنە)دا بەش کراوەو بریتی‌یە لە شارەکانی سابڵاغ یا مەهاباد، شنۆ، پیرانشار، سەردەشت، بۆکان، سەقز، بانە، میاندواو، نەغەدەو مەڵکەندی. دیارە سێ‌شاری ئاخر لەسەر خەتی سنووری "ماننا" بوون.[5] ڕوانگەی جۆراوجۆر لەسەر ئەم یەکیەتییە هەیە. یەکیان ئەوەیە کە دەڵێن یەکیەتیی تیرەکانی "ماننا یا ماد" لە پێش دا لەنێو تیرەکانی غەیرە ئێرانی دا پێك هاتوەو تیرە ئێرانی‌یەکان (ئاریائی) دوایە چوونە نێو ئەم یەکیەتییەوەو دوایە وردە وردە لە سەدەی نۆهەم تا حەوتەمی بەرلە زایین زمانی ئێرانی لە ڕۆژهەڵات ڕا هاتۆتە ڕۆژئاواو لەنێو مادەکان دا پەرەی ساندوە.[6]

لە بنەڕەت ڕا دامەزرانی یەکیەتیی مادەکان‌و ماننایەکان لەم دەڤەرە، بە مەبەستی بەهێزبوونیان لەبەرانبەر ئاشوورییەکان دا بووە کە بە پێی ئەو نووسراوانەی بە دەستەوەن یەکەم جار لە لایەن پێشەوای هۆزی "ناسیکوی Nasiku" کە نێوی "نوور ئاداد Nur Adad" بووە هاتۆتە گۆڕێ‌و بە دوای

[1] مێژووی گەلانی ئێران، نووسینی عبدالحسین زەرین کوب ل 77.

[2] مێژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 167.

[3] ل.گ.مێرگان "کۆمەڵگای باستانی" چاپی لنینگراد (پـطروگراد) ساڵی 1934 ل 73.

[4] ا.م.دیاکونوف و "و.ئا.لیوشیتس" ئارشیوی "پارتەکان" لە VDI ساڵی 1953.

[5] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر مەڵبەندی موکریان لە کتێبی ناحیەناسی کوردستانی موکری کە لەژێر ناوی "بررسی مەسەلەکانی سروشتی، ئابووری‌و ئینسانی کوردستان" بڵاو بۆتەوەو لە نووسراوەکانی (حبیب الله تابانی)یە بڕوانە.

[6] سەرچاوەکانی ئاشۆری‌و بابێلی لە مێژووی ئورارتو. نووسینی ا.م.دیاکونوف. ل 35 لە AVIU.

www.pertwk.com

هێرش‌و پەلامارە سەرەتاییەکانی ئاشوورییەکان بۆ سەرخاکی "لیلۆییەکان" واتە "زاموا" هەڵکەوتوو لە نێوان دەریاچەی ورمێ‌و بەشی سەرووی ڕووباری"دیالە" هەر بە ئیبتکاری پێشەوای ناوبراوی سەرەوە پێك هاتوە. هۆی لـێگێڕانەوەی لیلۆییەکان لە "نوور ئاداد" ئەوە بووە کە لە نیەتی ئاشوورییەکان گەیبوون. ئەوانیش دەعوەتەکەیان قۆستەوە. هەر چەند ئەو یەکگرتنە نەیتەوانی پێشی هێرشەکانی ئاشوورییەکان بگرێ بەڵام لە توندی هێرشەکانی کەم کردەوەو بوو بە هۆی ئەوە تیرەکانی وەك مادەکان بێنە سەر ئەو بڕوایە.[1]

ئەو هێرشانەی دەکرانە سەریان تایبەت بە ئاشوورییەکان نەبوو بەڵکوو ئۆرارتۆییەکان‌و لەسەرەوەی هەموویان ئیمپراتوری گەورەیان "مینوئا" زۆرجار هێرشی کردبووە سەر خاکی مادو ماننا‌و پەلاماری دابوون. هەرچەند خاکی ئەوان لەسەردەمی پاشایەتی ئارکیشتی هەوەڵ (80 ـ 799)ی بەر لەزایین لە ژێر دەسەڵاتی ئورارتو دا بووە، بەڵام دواتر لە ئاکامی ئەو یەکگرتنەی تیرەکانی ماننا توانیان بەسەر هەموو مەڵبەندی دراوسێی دەریاچەی ورمێ لە ڕۆژهەڵات‌و باشوور دەسەڵات وەدەست بێنن‌و توانیان بەرگری لەخۆیان بکەن‌و ئەوە بوو بەهۆی ئەوەی مادەکان کە هەرجارە بەشێك لە خاکی خۆیان لەدەست دەردەهات‌و دەکەوتە دەستی ئاشووری‌و ئورارتوئیان بە شێوەی کاتی ڕزگار بێ.

شکستی ئورارتو لە ئاشوور لە ئاخریەکانی ساڵی 773ی پێش زایین بوو بە هۆی ڕزگاری تەواوی ماننا لە چەنگ ئورارتو و زۆر زوو ئەوەندە بەهێز بوو کە نیزیك بە تەواوی ئازەربایجانی ئەوڕۆ لە ڕۆژهەڵاتی دەریاچەی ورمێ‌و باشوورو باشووری ڕۆژئاوای ئەو دەڤەرەی کەوتە ژێر دەسەڵات‌و دەسەڵاتی بەهێزی مانناى پێك هێنا کە ناوەندی سەرەکی ئەو "زاموئا"ی باکوور بوو. وێڕای ورد بوونەوە لە پێداچوونەوە لەسەر تیرەکانی مانناىی دەبێ ئاماژە بەوە بکرێ کە بە پێی لێکۆڵینەوەی "دیاکونوف"و ئەوانی‌تر، مانناىەکان لە گۆتی‌و لیلۆییەکان

[1]لە ساڵنامەی ئاشوور ناصر پال لە AKA لە لاپەڕی 30ی بە دواوەو IIو 39 بە دوا I.ARAB ل 450 بڕوانە کە لە مێژووی مادی دیاکونوف وەرگیراوە.

بوون‌و ڕوونیش کراوەتەوە کە زمانەکەشیان لە لقەکانی زبانی گوتی‌و لولوییی‌یەکان بووە.[1]

ڕێکخستن‌و سیستەمی دەسەڵاتی ماننا

دەسەڵاتی ماننا حوکمڕانی بەسەر خەڵکی ئاژەڵدار دا دەکردو سەرەڕای ئەوەی بوارەکە بۆ کشتو کاڵ زۆر ئامادە بوو، بەڵام ئەم بەشە هیچ کات وەك ئاژەڵداری گرینگی پێنەدراوەو بە وتەی ئاشوورییەکان زیاتر خەریکی بەخێو کردنی مەڕو بەرزەماڵی شاخدارو ئەسپو کەرو تا ڕادەیەکیش وشتری جووت کووهان بوون."[2] دیارە ئەوە بەو مانایە نیە کە لە حکوومەتی "ماننا"دا کشتو کاڵ هەر نەبووە، وەك لە تەوراتو لەنووسراوەکانی سارگۆنی دووهەم دا هاتوە، جۆرێك لە گەنم بە ناوی "مینیت Minnit" لە ماننا دا کراوە کە زۆر باش بووەو بەنێوی خۆشیان کردوە، ئەوە دەردەخا کە بە کشتو کاڵیشەوە خەریك بوون.[3]
کۆمەڵگای ماننا ڕێکخستنی تیرەیی خۆی پاراستبوو و، لە نووسراوەکانی ئورارتوئی دا بەنێوی "وڵاتی مانا" کە لەو سەردەمەدا "مانا ـ نی‌ئابائی Mana niabai" پێ دەگوتراو ئاشوورییەکانیش پێیان دەگوت "وڵاتی تیرەکانی ماننائی" (مات ماننائی Mat mannai".[4]

لە تایبەتمەندیی‌یەکان زەقی حکوومەتی ماننا بەڕێوەبردنی سنائی بووە، بە شێوەیەك کە شا وەك جێگاکانی دیکە هەمە کارە نەبووە بەڵکوو بۆ تەواوی کارەکان لە ئەنجوومەنی پیرانو گەورەپیاوانو ڕاوێژکارەکان خزمو قەومەکانی ئیزنی وەردەگرتو ڕاوێژکارەکانی ناوبراو وەك ئەنجوومەنی "پوولە"ی یۆنانو یا ئەنجوومەنی سەنای ڕوم زۆر جار ئەرکیان بۆ ئیمپراتۆر دیاری دەکرد.

هەروەك "سارگۆنی دووهەم"ی پادشای ئاشوور لەم بابەتەوە دەڵێ: "شای ماننا لەگەڵ حوکمدارەکانو ئەو سەروکانەی کەوڵاتیان بەڕێوە دەبرد بە

---

[1] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف ل 61.
[2] توێژینەوەی مەسەلە مێژوویی‌یەکانی پادشایی "ماننا"، "گ.ئا.ملیکیشویلی"، ژمارە 1 ساڵی 1949 لە ل 57 بەدواوە.
[3] کتێبی حزقیال، بابی 27 ئایەی 17 Hezy Geyal XXII.17:CP AVIU,No.84
[4] مێژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 166.

www.pertwk.com

پیرمەوە هاتن."[1,2,3] دەبێ بزانین کە جگە لە "ماننایییەکان" کە زیاتر لە تیرەکانی سەرەتایی "زاموئا" یا لیلۆییەکانو گۆتییەکان بوون، هێندێك تیرەی دیکەش لەسەر وڵاتی ماننا حیساب دەکران کە کەتیبەکانی ئاشووری بە "تێئورلیا Te Urlia"و "مێسی سییەکان = Mec-ci" و "دالی ئیان Dali"و "سونبییەکان یا سونبی ئیان Sunbi"و "کۆمۆردییەکان Kumurdi"[4] ناویان بردوون.

ا.م دیاکونوف دەنووسێ کوێخاکان یا خاوەنانی گوندەکان کە بە زمانی ئاشووری (بێل ئالی)یان پێ دەگوتراو دەکرێ بە کوێخای جەماعەتی "هازانو Hazanu" بزانرێنو ئەوانە لە ریزی بەڕێوەبەرییە تایبەتییەکان ماننا بە حیساب دەهاتن.[5]

کەسێك بەناوی "ئیرانزۆ Iranzo" کە لە دەوری ساڵەکانی 717 ـ 719ی پێش زایین دەسەڵاتی ماننای بەڕێوە دەبردو ئەمیرنشینی وەك "ئوئیش دلیش" (مەڵبەندی مەراغەی ئەمڕۆ)و "زیکرتۆ" (مەڵبەندی نێوان میانەو ئەردەوێڵی ئێستا)و "ئاندیا" (لە بەشی خوارووی دەوروبەری رووباری قزل ئوزون ڕا هەتا زنجیرە کێوی ئەلبورز)ی دەگرتەوە لەژێر چاوەدێری ئەو حکوومەتە دابوون. ئیرانزۆ لە پیاوە هەرە بە دیمەنو دیارەکانی ئەوکاتو لە دامەزرێنەرانی سەرەکیی ماننا بووەو لە هەموو پادشاکانی ماننا بە دەسەڵاتتر بووەو دوای ئەو کەس نەیتوانی دەسەڵاتی ماننا بگەیەنێتە ئەو ڕادەیە.

---

[1] ن.م.نیکۆلسکی "چاکسازی بنەبانی لە پین"پاشایەتی هیتی، هەواڵەکانی فەرهەنگستان، زانستەکانی بلورووسی کە لە 1948 چاپ بووە، ژمارەی 2 لە لاپەڕی 52 بەولاوە.

[2] یاساکانی بابێلو ئاشوورو پاشایەتی هیتییەکان 1952VDI، ژمارە 4 ل 291 لە لێکۆڵینەوەکانی ا.م.دیاکونوف.

[3] هێندێك لە مەسەلەکانی مێژووی پادشایی ماننا، گ.ئا.ملیکیشویلی ل 57و دواتر.

[4] سەرنج دان بە وشەی "کوموردیان"و بەرئاورد کردنی دەگەڵ کوردیانو موکریانو ... جارێکیتر ناتەبایی لەسەر بەیان کردنی وشەی کورد لەنێو قەومە جۆراوجۆرەکانی کۆنو لە ئاکام دا یەك بوونی هەمووی ئەو زاراوانە بۆ گوتنی وشەی کورد نیشانەی جیاوازی زاراوەی جۆراوجۆری تیرەکانی کوردە نە جیاوازی کوردەکان لە یەکتر.

[5] لە لاپەڕی 167ی کتێبی مێژووی ماد بڕوانە. نووسەری ئەم کتێبە ئەو مەسەلەو ئەنجوومەنی پیرانی ماننا کە بەپێچەوانەی رواڵەتی هەڵخەڵەتێنەری ریشەی لە یاسا دەشتەکیو دواکەوتوەکاندا بوو، بە گرینگترین هۆی پێشوەختی دەوڵەتی ماننا دەزانێ، چونکوو ئەو کەسانەی لەو ئەنجومەنە دابوون بە هەڵبژاردن نەچووبوونە وێ، تەنیا تایبەت بوون بە چەند بنەماڵەیەکی کە لە جیاتی ئەوەی لە فکری ئاسایشی زیاتری خەڵك دابووبن خەریکی دەوڵەمەند کردنی خۆیان بوون.

کۆیلەتی لە کۆمەڵگایماننا دا برەوی هەبووەو خاوەن کۆیلەکان دەسەڵاتی تەواویان بەسەر ژیانو گیانیان دا هەبووە. هەرچەند کۆیلەداری ئەوکات بە شێوەیەکی سەرەتایی بووە بەڵام دەسەڵاتی ماننا، جگە لەماوەیەکی کورت لە درێژایی تەمەنی دا نەیتوانی تیرەو تیرەکانی دەوروبەری خۆی بێنێتە ژێر چەتری پارێزگاری خۆیو ئەوان لەهێرشی ئاشوورییەکانو ئورارتورییەکان بپارێزێ. ئەو ماوە کورتەش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی ئیرانزۆ، دەنا زۆربەی وەخت گوێڕایەڵی ئورارتو بوون.

هەرچەند ماننا بە چەند ئەیالەتێك دابەش ببوو، بەڵام دابەش بوونەکەش پێوەندی بە رادەی وەجو دەسەڵاتی تیرەکانەوە هەبوو کە لە رۆژهەڵاتیترین تا رۆژئاواییترین شوێنو هێندێك ناحیەی دیکەش لە ژێر چاوەدێری بەشی هەرە زۆری خاوەن دەسەڵاتی گۆتییەکانو لیلۆییەکانو مادەکانی سەرەتایی دابوون، ئەوەش مەسەلەیەکە کە هەموو لێکۆڵەرەوەکانی خاوەن روانگەو بۆچوون ئاماژەیان پێکردوە.[1] لە مێژوونووسانی کۆنی وەك هێرودۆت، کۆتسیاس، ئیسترابوونو ... بە راشکاوی دەڵێن کە لە خاکی نیزیك دەریای قەزوین یا خەزەو بەرەو سەرتر بۆ لای باکوور برێك تیرەی وەك گیل، کادوسی، کاسپی، ئیمرادییەکانو ساگارتییەکان کە بە خزمایەتی گەیشتوونە گوتیو کاسییەکان هێندێك پاشاگەردانی خۆیان هەبووە. بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بە پاشایەتی "دالیا Dali"و "زیکرتو"و "ئاندیا"و بە بۆچوونێك بە "گیزیل بوندا یا قافلانکۆ"ش بکەین. دیارە بوونی هێندێك تیرەی پارسیو ئارياييش کە لەنێو ئەوانە دا هەبوون رەت ناکەنەوە.[2]

بە سەرنج دان بەو بابەتانەی لە سەرەوە باس کران وێڕای ئەوەی بەڵگە هێنانەوەی کەسانێك لەسەر جیایی مادو تیرەکانی کورد، گوتیو لولوئیو کاسیو ... و رێکەوتی نوێتر بۆ کۆچکردنی مادەکانی ئاریایی (سەدەی دەهەمو نۆهەمی بەر لەزایین) رەت دەکرێتەوە، مێژوو سازکردنی ئەو کەسانەش کە دەیانەوێ قەومەکانی دانیشتووی ئازەربایجانی ئێستای ئێرانیش کە هەر لە

---

[1] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف لە لاپەڕی 164 بەو لاوە بخوێنەوەو تەعلیقەکانی ئەو کتێبە لە ل 494و دوایەش مێژووی گەلانی ئێران لە لاپەڕە 73 بە دواوە بخوێنەوە.

[2] هەمان سەرچاوە، لاپەڕەکانی 281، 183و 82.

www.pertwk.com

سەرەتاوە خاکی مادەکان بووەو بە نێوی "مادی گچکە" ناسرابوو بە شێوەیەکی جیا لە تیرەکانی خاکی کوردستان بنوێننو ئەوان لەسەر ئەو تیرانەی بەستراوە بەمادەکانی رۆژهەلات واتە کۆچەرییەکانی دوایی لە قەڵەم دەن بەرپەرچ دەداتەوە. لەوەش گرینگتر ئەو راستییەش دەردەخا کە مانا بەشێك لە رێکخستنی حکوومەتیو عەشیرەتی لیلوییو گۆتی بووەو ئەو تیرانەی دانیشتووی ئەو شوێنە بوون کە دوایە حکوومەتی ماننای تێدا پێك هاتوە، بەشێك لەخەڵكو دەڤەری دەوەری نێوبراو واتە دەڤەری (لیلوییو گوتییەکانو باشتر بڵێین کوردستان) بوون.

لەبەر ئەوەی مەڵبەندی "ماننا" سروشتێکی سازگارتر وخاکێکی بەپێزترو بە بەهرەتر لە مەڵبەندی هاورەگەزو هاو زمانەکانی دیکەی خۆیان بووەو، بە تایبەتی پێوەندی راستەوخۆی لیلۆیییەکان لەگەڵ ئورارتوییەکانو خەڵکی میزوپۆتامیا (دووچۆمان)و وەرگرتنی شارستانیەتی پێشکەوتووتری ئەوانو کەڵك وەرگرتن لە زانیاری ئەوان، چلۆنایەتی ژیانی بۆ ئەو خەڵکەو نەتەوەکانی دانیشتووی "ماننا" خۆشتر کردوەو کەرەستەی بەرهەم هێنانی بەرەو پێشتر بردوون.

پێشتر باسمان کردوە کە ماننا هەموو کات یەکێك لە ئامانجەکانی ئۆرارتۆییو بە تایبەتی ئاشوورییەکان بۆ هێرش کردن بووەو، وەك نووسیویانە لە نێوان ساڵەکانی 810 تا 744ی پێش زایین واتە لە ماوەی 36 ساڵان دا 14 جاری پەلامار بردۆتە سەریان.[1] کاتێك بەرەنگاریی ئاشوورو ئۆرارتۆ بەو پەڕی خۆی گەیشتو مەننا توانی لە هێرش نەکردنی هێزی دەرەکی بۆسەریان دڵنیا بێو لەخۆی رادی خۆ نیشان دا، بەهیوای هێزو توانایەکی زۆری کە پەیدای کردبوو، ئەوکات کە تیگلات پلاسێری سێهەم "سارودووری" پادشای ئۆرارتۆی لە ساڵی 743ی بەر لە زایین بە تەواوی تێکشکاندا، شایستەترین کەسی ماننا بەنێوی "ئیرانزۆ" لەو دەرفەتەی بۆی رەخسابوو کەڵکی وەرگرتو لەسەر رازی بوونو پشتیوانی لێکردنی ئاشووری "ماننا"ی سەربەست کردو، دوای مردنی ئەو لە ساڵی 717ی پێش زایین کوڕەکەی "ئازا" رێگەی باوکی درێژە دا.[2] هەرچەند

---

[1] مێژووی ماد، ا.م.دیاکونوف و ئازەربایجان لەگەشتی مێژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا ل 198.

[2] هەرچەند هیچ گومانێك لە کورد بوونی ماننا دا نیە، بەلام ئەوەش خۆی دەلیلێکی روونە کە "ئازا" کە لە کوردی دا مانای نەترسی هەیە بۆ کوڕی "ئیرانزۆ" بۆتە نێو.

بە دوای ئەوەی دا براکانی لێی راست بوونەوەو شۆڕشیان لە دژی وەڕێ خست کوژرا[1]، کوڕەکەی دیکەی "ئیرانزۆ" بەنێوی "ئۆللۆسۆنۆ" بەپشتیوانی سارگۆنی دووهەم پادشای ئاشوور بوو بە شا.

سەردەمی سەڵتەنەتی ئیرانزۆ دەوری بەهێزیو شکۆداریو سەربەخۆییماننا بووەو لەم زەمانەدا ماننا بوو بە وڵاتێکی پلەیەك. لە سەردەمی "ئوللوسونو" ڕووداوی هەرە گرینگ لە وڵاتەکەی دا، هەشتەمین لەشکرکێشی "سارگۆنی دووهەم" پادشای ئاشور بۆ ماننا و ئۆرارتو بوو. باشترین سەرچاوەش بۆ ئاگادار بوونی زیاتر لەم ڕووداوە گرینگەی هەزارەی یەکەمی پێش زاین کتێبی "ئێدوین رایت"ی ئەمریکاییە[2] کە تەواوی خەتی حەرەکەتی ئەم کارەی سارگۆنی لە "کالا، نیمرودی ئەمڕۆ" کە پایتەختی ئاشوور بووەو لە نیزیك شاری مووسڵی ئێستای عێراق هەڵکەوتبوو دەستی پێکردوە، لە خاکی لیلوی (زاموا)کە نیزیك شارەکانی سلێمانیو شارەزوور یا شارەزووری عێراقی ئیمڕۆ بۆخۆی هاتوەو پێیدا تێپەڕیوەو لە رێگەی دۆڵی زێی گچك (کەلۆێ)ی سەردەشت (خانێ = پیرانشار)، پەسوێ، "سابلاغ = مهاباد" ناوچەی شاروێران هەڵکەوتوو لەنێوان مهابادو میاندووئاو و، داش "تەپە"ی میاندووئاوی (لەو شوێنە لەوحەیەکی سارگۆنیش دۆزراوەتەوە) بڕیوەو چۆتە مەراغە، بە سەهەنددا دەوری لێداوەو لە خەتی دوو ڕووباری جەغەتوو و تەتەهوو ڕا گەڕاوەتەوە. "کالا" "رایت" ئەو خەتەی لە رووی مەتنی راپۆرتی سارگۆنی دووهەم دیاری کردوە کە لێکۆڵەرەوانی جۆراوجۆریش هەروایان زانیوەو خەتی ئاماژە پێکراو لە لایەن "رایت"یان پشت راست کردۆتەوە.[3] "ئولولوسونو" لە رێگەی پەسوێ ـ مهاباد بە خزمەت سارگۆن گەیوەو، وێڕای ئەوەی ئیتاعەی خۆی راگەیاندوە رەوە ئەسپێکی بە دیاری پێشکێشی سارگۆن کردوەو بەم شێوەیە ماننای لە هەڵکوتانە سەرو تاڵانو برۆ رزگار کرد، جگە لەوەش داوای لێ کرد ئەو خاکەی

---

[1] ویلیام کالیکان، کتێبی مادەکانو پارسی‌یەکان.

[2] مێژووی ئازەربایجان، نووسینی ئەدوین رایت مامۆستای زانستگەی کۆلۆمبیا.

[3] راپۆرتی سارگۆنی دووهەم بەهۆی "د.لۆکنێبیل D.Lucknebil"، بە ئینگلیسی کە لە لایەن "تی دانگین Th. Dangin" کراوەتە فەرانسەییو، بە وتەی رەحیم رەئیس نیا لە کتێبی "ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا" لە ل 202، هەروەها، هێرتسفێڵدو ئالمستێدو... بۆ ناسینی خەتو شوێنی گەشتەکەی تێکۆشاون.

www.pertwk.com

ئۆرارتۆییەکان بە غەدر لە ماننایان گرتوە بۆی وەرگرێتەوە. ئەویش داخوازەکەی لێ قبووڵ کرد. دیارە ئەو کارەی "ئۆللۆسۆنۆ" گەورەترین خزمەتێك بووە کە ئەمیرێك دەیتوانی لە هەلومەرجێکی ئاوا دا بە وڵاتی خۆی بکا. چونکو ئوردووی سارگۆن بە هەر جێگایەك دا ڕۆیشتبان دنیایان وێرانو خەڵکیان دەکوشتو تاڵانیان دەکرد. بۆ ئەوەی تەنیا لە گۆشەیەك لەم کارانە ئاگادار بین ئەوەندە بەسە کە بەشێك لە نووسراوەی "پیۆترۆفسکی" کە بە کەڵك وەرگرتن لە ڕاپۆرتی سارگۆنی دووهەم نووسیویەتی بخوێنینەوە، ئەو دەنووسێ: [ئاشوورییەکان هەموو شتی سەر ڕێی خۆیانو تەنانەت دیوارە گەورەکانی شارەکانو ماڵی خەڵکو کۆشکەکانی پادشاکانیشیان کە خەڵك چۆلیان کردبوو و لە ترسان پەنایان بۆ کێوەکان دەبرد، وێران دەکرد. بە تایبەتی لە ناوچەی "کۆنەشار یا سەڵماسی ئەوڕۆ" کە ئورارتوییەکان سەدەیەك دەسەڵاتی ئەوێیان بە دەستەوە بووەو کردبوویانە یەکێك لە ئاوەدانترین ناوچەکانی ڕۆژهەڵات[1] بە تەواوی خاپوور کردو لەناویان برد ـ لەم لەشکرکێشییەدا هەرچی وەدەستیان کەوتو بەکار دەهات وەك کۆڵەکە گەورەکانی کە لە داری سیدر ساز کرابوون، عەنبارەکانی دانەوێڵە شەرابخانەکانیان بە تاڵان بردە ئاشوور. لە هەموو شوێنێك دەنگی تەوری ئاسنی ئەوان بە گوێ دەگەیشتو مووچەو مەزراکان وێران کران کە هیچیان لێ نەماو ...]

وەك لەسەرەوە باس کرا دەبینین کە "ئۆللۆسۆنۆ" بە تەکبیرو هەڵسووکەوتی تایبەت بەخۆی لە ڕێگەی فەرمانبەرداریەکی سادە بۆ سارگۆنی دووهەم جگە لەوەی توانی وڵاتەکەی لە وێرانیو لەناوچوون ڕزگار بکات، بەڵکوو بە پێی کەتیبەکانی ئاشوور توانی 22 قەڵای کە پێشتر "ڕئوسای یەکەم" شای ئورارتو لە ساڵی716ی پێش زایین لە مانناى گرتبوو، بەهۆی سارگۆنی دووهەم وەرگرێتەوە. لەوەش گرینگتر دوو قەڵای قایمی "ئوشکایا"[2]و "ئایتاشتانیا"ش بگرێو بەم شێوەیە بەسەر تەواوی خاکی نێوان ڕووباری "ئاراز"و دەریاچەی

---

[1] مێژووی ئورارتو و بەردە نووسراوەکانی ئورارتویی لە ئازەربایجان دا، نوسینی پیۆتروفسکی ل 48

[2] ئوشکایا، بە گوێرەی تەئییدی لێکۆڵەرەوان هەمان ئوسکووی نیزیك تەورێزە.

ورمێ دا زاڵ بێو گرینگتر لە هەمووی ئەوانەش ئەوە بوو کە توانی سەربەستی تەواویماننا ڕێك بخا.[1]

ماننا لەسەردەمی "ئوللوسونو" گەیشتە ئەوبەری خۆیو هەر لەو سەردەمەش دابوو کە توانی لە بەرانبەر ئۆرارتۆ و ئاشووردا ڕاوەستێو تەنانەت هێندێك خاکی دیکەش بخاتە سەرخاکی خۆی.[2] ئەوکات کە قەومی تازە هاتووی سەکایی لە مەیدان دابوو توانایەکیشی هەبوو، ماننا لە سەردەمی پاشایەتی "ئاخشتەر"ی‌دا لە ئەوانو هاونژادەکانیشی کە "کیمۆ"ییەکان بوون بۆ شەڕ لەگەڵ ئاشوور یارمەتی وەرگرت.

لەو سەردەمەدا سنوورەکانی ماننا گەیشبوە لای سەرووی زێی گەورە، لە باشووریش تا سنووری کرماشانو ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ (شنۆ)و ورمێو سابلاغ تا ئەو شوێنە چووبوو کە ئەوڕۆ سنووری ئێرانە لەگەڵ دراوسێیەکانی ڕۆژئاوای. لە ڕۆژهەلاتیش سنووری گەیبوە قافلانکو (گیزیل بوندا یا گزل بوندا) کە هاوسنووری تیرەکانی ماد بوو.

ئەو سەردەمە لە عەینی کات دا دوایین خالّی گەشانەوەی ئەستێرەی بەختی مانناش بووە، چونکو بە دوای دەست درێژی ئاشوور لەمەڵبەندی سنووری "ئاخشری" ویستی بەرەنگاری بکا، بەلاّم لە بەرانبەر شای ئاشوور، "ئاشور بانی پال" بە سەختی شکا، وێرای پاشەکشە، پێتەختەکەی خۆشی (ئیزیرتو)ی جێهێشتو خۆی گەیاندە "ورمت Ormete" یا ورمێی ئێستا (59 ـ 660ی پێش زایین)و لێرەدا سەیرو سەمەرەترین ڕووداوی مێژوو کە تائەوکات ڕووی نەدابوو، ڕووی دا. ئەویش ئەوە بوو کە بە پێچەوانەی پرەنسیپی سەرەکی ئەو سەردەمە، کۆمەلاّنی خەڵك واتە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگا کە لە شکانی "ئاخشری" تووڕەو ناڕاحەت بوون، لە پڕرا ڕاپەڕینو بە دژی دەزگای حاکمو لە سەرووی هەموانەوە پادشاکەیان هەستانو نیزیك بە تەواوی بەرپرسانو سەرکردەکانی دەسەلاّتدارەتییان کە بەشی هەرە زۆریان لە چینی دەوڵەمەندو

[1] ئورارتو، هەمان سەرچاوە... مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف، ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا کە لە زمان مێژووی ماد دەگێڕێتەوە.
[2] ئورارتو بەردە نووسراوەکانی ئورارتویی.

www.pertwk.com

سەرەوەی کۆمەڵ بوون لەناو بردو تەرمی شا (ئاخشری)یشیان دوای کوشتن لە گەڕەکو کۆلانان فڕێ دا.[1]

ا.م دیاکونوف کە سەری لەم ڕووداوەی ئەو کات سووڕمابوو، دەنووسێ: هەڵکردنی ئالای ڕاپەڕین بە دژی زۆرداران‌و زاڵمانی ناوخۆ نیشانەی ئەو تێکۆشانە کۆمەلایەتی‌و هاوکارییە ناوخۆییە جەماوەرییەیە کە لەنێو قەومەکانی دیکە دا لەبەر هێندێك هەلومەرجی مێژوویی کۆمەڵگای کۆیلەداری لە ڕۆژهەلات ئەو هەست‌و بیرە لە گۆڕێ نەبوو.[2] دیارە نووسەری کتێبێك بە نێوی "لە تاریکایی هەزارەکان دا" بۆ هۆی ئەو ڕووداوە دەنووسێ: "ناکۆکی‌و ناتەبایی لە نێو دەوڵەمەندو نەجیب زادەکان لە لایەک‌و خەڵکی بەرهەم هێنەر واتە زەحمەتکێشەکان لە ئاکامی غەدری ڕۆژ لەڕۆژ زیاتری چینی دەسەڵاتدار ڕۆیشتن بەرەو کۆمەڵگای چینایەتی‌و سەرەڕۆیی دەسەلات بەدرێژایی سەدەی حەوتەمی بەر لەزایین، توندترو زیاتر ببوو، هەر ئەوە بوو بەهۆی ڕاپەڕین بەدژی زۆردارانی چینی دەسەڵاتدار شا کە نوێنەری ئەو چینە بوو."[3]

هەر چۆنێکی لێك بدەینەوە ئەو ڕاپەڕینە نەتەوەیی بێوێنەی ئەو سەردەمە بە وتەی دیاکونوف بەرهەمی پایە نەگرتن‌و لەرزۆکی شارستانیەتیی کۆیلەداری لەنێو خەڵك دابووە، بەلام ئاکامەکەی بۆ خەڵکیماننا چاوەڕوان نەکراو بوو، ئەویش ئەوە بوو کە دەسەلاتی ئاشوور جارێکی‌تر بەسەر ماننا دا زاڵ بوو، سەرەڕای ئەوەی "ئوئاللی Ualli"یەکێك لە کوڕەکانی "ئاخشری" خۆی دەماڵە ئاشور بانی پال هاویشت‌و بۆ وەدەست هێنانەوەی تاج‌و تەختی لەدەست چوو داوای یارمەتی لێ کردو کچی خۆشی پێشکەش کرد، بەلام بە بێ‌ئاکام مایەوەو ماننا نەیتوانی دەسەلاتی لەدەست چوو وەدەست خاتەوە، خۆرەتاوی تواناو دەسەلاتی ئاوا بوو و لە کۆتاییدا بە بەدەسەلات گەیشتنی یەکیەتیی تیرەکانی مادو زاڵبوونی بەسەر خاکی ماننا دا نێوی ئەو دەوڵەتە لە لاپەڕەی مێژوو دا نەما.

---

[1] مێژووی ئازەربایجان، لە ئیدوین رایت ل 24.

[2] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف لاپەڕەکانی 21و 145 تا 350، وەرگێراو لە ئازەربایجان لەگەشتی مێژووی ئێران دا، لە ڕەحیم ڕەئیس نیا ل 211.

[3] لەتاریکایی هەزارەکان دا، لاپەڕەکانی 28 تا 226 لە ا.ئەسکەندەری.